

Коли почалися війни?

На це питання досить складно відповісти. Але є свідчення того, що вони відбувалися на території сучасної України вже за часів трипільської культури, тобто 7—5 тисяч років тому. У ті часи цивілізації і в Єгипті, і в Месопотамії лише починали свій шлях до створення перших держав, і шлях цей теж супроводжували війни. Виділення окремого прошарку населення, що займався виключно війною, спеціальне військове спорядження — усе це вимагає досить високого рівня розвитку давніх суспільств і технологій.

У скандинавській міфології, корені якої сягають дуже давніх часів, є образ могутнього бога Тора. Переможець крижаних велетнів мав на озброєнні чарівний бойовий молот, здатний знищити будь-якого ворога. Диво-зброя завжди поверталася до господаря, її можна було мета-

Мисливська зброя. Бойова частина вістря стріли. 13 600 років тому. Пізній палеоліт. Село Семенівка, Київська область

Мисливська зброя. Гостроконечник крем'яний. 70 тис. років тому. Середній палеоліт. Кабазі V. С. Малинівка, Крим

ти знову й знову. Цілком реальні прототипи легендарного молота було вперше розроблено (і широко застосовано) на теренах Європи наприкінці VI тис. до н. е, тобто приблизно сім тисяч років тому, після чого впродовж майже трьох наступних тисячоліть вони залишалися на озброєнні воїнів багатьох племен. Це була історична подія, адже від тих часів можемо вести відлік доби спеціалізованої зброї, призначеної виключно для війни. Її застосування вимагало нових навичок, постійних тренувань, нарешті, певних зрушень у свідомості — як того, хто її застосовував, так і суспільства в цілому, яке долучилося до процесу, називаного словом «війна». Бойова сокира-молот швидко стала символом влади, її постійно вдосконалювали — на зміну каменю прийшов метал (спочатку мідь, потім — бронза, далі — залізо), невідомі нам «конструктори» розробляли нові обриси — більш смертоносні і водночас такі, що вабили досконалістю форм. Так народжувалася та магія зброї, яка не залишає байдужим та бентежить і сьогодні кожного, хто споглядає зброю або торкається до неї.

З появою археологічних джерел горизонти історії минулого було пересунуто на багато тисячоліть за межу, відміряну писемними джере-

лами. Остання обставина породила у XIX й особливо у XX ст. численні реконструкції «доісторії», у якій було розміщено низку грандіозних війн, походів та завоювань, які, на думку вчених, могли мати місце багато тисяч років тому.

Так, Г. Коссіна у 20-х роках XX ст. запропонував теорію про 14 походів «індогерманців», які відбулися в неоліті (за нинішніми уявленнями, це мідна та ранньобронзова доба, V—III тис. до н. е.). Походи супроводжувалися переможним поширенням «істинних арійців» з півночі на теренах Європи. А ще була така собі історія про завоювання войовничими аріями (десь у II тис. до н. е.) далекої Індії. І нині триває дискусія навколо теорії М. Гімбутас про «три хвили вторгнення» кінних орд жорстоких патріархальних варварів-індоевропейців до Європи зі степів України в тих-таки V—III тис. до н. е.

У перелічених випадках ідеться про військові дії, що масштабами та числом учасників мали не поступатися хрестовим походам, а за наслідками йдуть у порівняння хіба що з римськими завоюваннями дві тисячі років тому. Цікаво, що автори теорій не переймалися вивченням комплексу озброєнь та військової справи доби реконструйованих грандіозних подій. Критика згаданих концепцій доісторичних війн, крім інших аргументів, якраз і ґрунтується на вивченні військової справи та аналізі сукупності археологічних джерел, пов'язаних із військовою сферою, після чого відразу стає зрозумілим, які події могли мати місце, а які, вірогідно, є витвором фантазії автора, не обтяженого «зайвими» знаннями.

Разом із тим виявляється, що описана ще давньоримськими авторами тактика ведення бою германців та слов'ян, а також притаманний їм комплекс озброєнь сягають часів існування (до речі, на тій самій території) культури кулястих амфор, а це III тис. до н. е. Притаманний згаданій культурі комплекс озброєнь: лук зі стрілами, дротики, сокира для ближнього бою — збігається до дрібниць (із тією лише різницею, що кремій, камінь та кістку у виготовленні озброєння через чотири тисячі років було замінено на залізо).

Кинжал кістяний (фрагмент). Кінець IV тис. до н. е. Трипільська культура. С. Грим'ячка, Хмельницька область

Отже, хоча римляни були першими або одними з перших істориків, хто описав тактику ведення аборигенами Європи бою в лісистій місцевості, остання склалася на континенті принаймні за три тисячі років до розгрому римських легіонів Квінтілія Вара в нетрях Тевтобурзького лісу. Можливо, першими в подібну ситуацію потрапили в лісах Волині ще загони воїнів трипільської культури або в лісах Центральної Європи — не менш войовничі і вправні дружинники культури лійчастого посуду.

Щодо інституту дружини, то дослідники доісторії дійшли висновку, що ця військова інституція могла зародитися вже в мідну добу, а в епоху ранньої бронзи існувала напевне. Отже, впродовж тисяч років дружина, цілком імовірно, виникала щоразу, коли в цьому з'являлася «супільна потреба».

Отож спробуймо звернутися до витоків, коли на полях давно забутих битв народжувалися не лише давні боги війни, але й військове мистецтво.

Розділ 1

Початки військової справи

Військова організація 6000—3300/3200 рр. до н. е. (неоліт, енеоліт)

У розглядуваний період в Європі у стислі строки відбувається формування племінної організації, одним із призначень якої є гарантування військової безпеки суспільству. Зі зростанням населення виявилось, що кількох десятків вправних мисливців недостатньо, щоб захистити навіть укріплене окреме селище, якщо ворог переважає чисельно. Сліди подібних сутічок нині виявлено завдяки розкопкам у Центральній Європі. Питання безпеки в цей період вирішували як залученням до справ війни якомога більшої кількості спільників, так і концентрацією населення (а отже — і військової потуги) в окремих селищах. Зведення укріплень навколо поселень у вигляді ровів та палісадів, спорудження сторожових башт стає нормою, а не винятком. Усе це супроводжується масовим виготовленням спеціалізованої зброї та її постійним удосконаленням. Провідною військовою силою того часу на території України були формування культурного комплексу Трипілля-Кукутень.

На рівні кланів можливо говорити про контингенти з кількох десятків бійців. Далі чисельність залежала від масштабів племінного об'єднання (період VI—V тис. до н. е.), яке могло включати від 1500 до 3000—5000 осіб, отже, могло виставити від кількох сотень до тисячі

вояків. У культурній спільноті Кукутень-Трипілля наприкінці V — у IV тис. до н. е. з'являються союзи племен — вождівства, здатні виставити по кілька тисяч воїнів (в окремих випадках до 3—7 тисяч). Ураховуючи концентрацію населення в протомістах (налічували до 15 тисяч мешканців), контингент у кілька тисяч вояків було зосереджено в окремому місці. До найбільш потужних складних вождівств долучалися сусіди-союзники, загальна кількість ополчення в такому випадку могла теоретично сягати 10 тисяч і більше осіб.

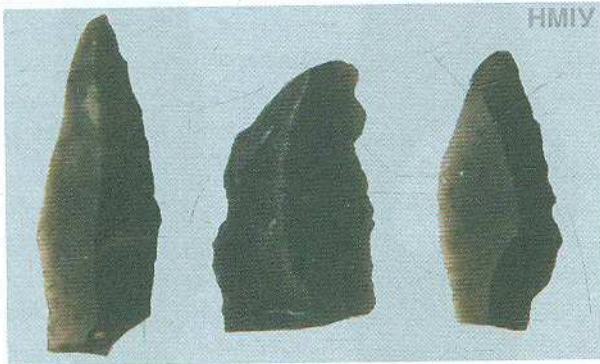
Стріли з крем'яними вістрями.
Мезоліт (IX—VIII тис. до н. е.). Реконструкція
Д. Нужного, Археологічний музей
Інституту археології НАН України, Київ

Єдиним родом військ у цей період була піхота. Свого часу існувала думка про виникнення кінноти, але її спростовано відсутністю свідчень — як археологічних, так і палеозоологічних. Виявилося, що за наявності прирученого коня все ще були відсутні засоби керування тваринами, достатні для застосування їх на полі бою. Єдина можливість — використання їх як в'ючних тварин для перевезення вантажів.

У цей період вірогідним є виникнення інституту військової дружини — воїнів-професіоналів, які перебували на утриманні вождя (фактично — громади, яка його обирала). Вони могли становити ядро кланового та племінного ополчення, виконувати роль ватажків окремих підрозділів.

Озброєння 6000–3300/3200 рр. до н. е. (неоліт, енеоліт).

На початку розглядуваного періоду з військовою метою використовували комплекс мисливського озброєння (КМО), до якого належали лук зі стрілами, дротики та спис. Як засіб «подвійного використання» побутували пласкі сокири. Їх застосування у війську зафіксоване для Європи даними біоархеології (травми на кістках загиб-

Вістря до стріл ланцетоподібні крем'яні.
15 тис. років тому. Пізній палеоліт. С. Мезін,
Чернігівська область

Сокири-молоти, камінь. Трипільська культура,
кінець VI — початок V тис. до н. е.

1 — поселення Окопи, Тернопільська область;
2 — поселення Олександрівка, Одеська область

лих). Водночас поява не бачених раніше спеціалізованих видів зброї вже на початку мідної доби дала поштовх якісно новому явищу — формуванню комплексів військового озброєння (КВО), розрахованих на різні способи ведення бойових дій. Комплекс озброєння тих часів містив, окрім засобів мисливського озброєння, кинджал, сокиру, кльовець, сокиру-молот, булаву, а також елементи захисного спорядження для рук та верхньої частини тіла, можливо — щит. У таблиці 1 показано поширення різних комплексів озброєння у давнього населення розглядуваного періоду.